

ZITA MEDIŠAUSKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas, Kražių 5, 2001 Vilnius, Lietuva

LIETUVIŠKA KNYGA CARINĖS CENZŪROS
BRŪZGYNUOSE (XIX a. PIRMOJI PUSĖ)

Knygų spausdinimo technikos išradimą, leidusį iki tol neregėtu mastu paskleisti ir išsaugoti amžiams žmogaus minties laimėjimus, lydėjo siekimas kontroliuoti, saviems interesams panaudoti vykstančią idėjų sklaidą. Taigi jau XV a. atsirado prevencinė cenzūra: išankstinis draudimas (dar prieš spausdinimą) skelbti klaidingomis ar pavojingomis laikomas idėjas. Ilgą laiką teisę nustatyti idėjų ar minčių klaidingumą turėjo Bažnyčia. Tik po Reformacijos cenzūros teisę perėmė sustiprėjusi pasaulietinė valstybė. Tuomet dvasinė ir pasaulietinė cenzūra išsiskyrė.

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje cenzūra iš esmės priklausė bažnytinei valdžiai; valstybė į šią sritį kišosi sporadiškai. Tik XVIII a. gale, paskutiniaisiais Abiejų Tautų Respublikos gyvavimo metais, įvesta pasaulietinė (pirmiausia periodinių leidinių) cenzūra.

Po III Abiejų Tautų Respublikos padalijimo į Rusijos imperijos sudėtį įėjusiose LDK žemėse pradėta įvedinėti kai kuriuos Rusijos įstatymus, tarp jų ir cenzūros. 1796 m. buvo sukurta specialių cenzūros įstaigų sistema. Iš pradžių ši sistema, cenzūravimo tvarka, cenzūriniai reikalavimai nuolat kito ir nusistovėjo tik 1804 m., priėmus Rusijoje pirmąjį cenzūros įstatymą – 1804 m. Cenzūros nuostatus. Rusijoje cenzūros įstatymai, o ypač juos komentuojantys aukščiausiųjų valdžios organų nurodymai, buvo formuluojami atsižvelgiant į konkrečią valstybės vidaus ir užsienio politiką. Jos kitimai nulėmė cenzūrinių nurodymų ir cenzūros įstatymų kaitą. Cenzūra tapo svarbiu valdžios politikos įrankiu. Kaip tik politikos tikslai lėmė, ką galima ir ko negalima buvo spausdinti. Nuo XIX a. pradžios į rusiškos cenzūros akiratį pateko ir lietuviška knyga.

Apie cenzūros ir lietuviškos knygos santykius rašė J. Lebedys, A. Kaupuž, I. Lukšaitė, V. Vanagas, G. Šulkinas, V. Merkys, L. Mulevičius, D. Petkevičiūtė,

A. Navickienė¹. Šio straipsnio tikslas – išsiaiškinti atskirų knygų aprobavimo atvejus, bendrais bruožais nusakyti Rusijos valdžios cenzūrinę politiką, taikytą lietuviškoms knygoms XIX a. pirmojoje pusėje.

Jau minėtu 1804 m. liepos 9 d. cenzūros įsakymu prevencinė knygų cenzūra buvo perduota prie universitetų įsteigtiems cenzūros komitetams, sudarytiems iš profesorių ir magistrų. Komitetams vadovauti turėjo prie Švietimo ministerijos veikianti Vyriausioji mokyklų valdyba². Iš esmės visai imperijai buvo pritaikyta jau nuo 1803 m. Vilniaus universitete galiojusi cenzūros tvarka. Mat 1803 m. balandžio 4 d. patvirtintu „Vilniaus imperatoriškojo universiteto steigimo aktu“ universitetui pavesta visų įvežamų ir vietoje leidžiamų knygų cenzūra jam pavaldžioje švietimo apygardoje (Vilniaus, Gardino, Minsko, Mogiliovo, Vitebsko, Kijevo, Voluinės ir Podolės gubernijos). Cenzūros komiteto organizavimo ir veiklos principus nustatė universiteto statusas: visuotinis universiteto susirinkimas iš kiekvieno fakulteto renka profesorių cenzorių, kuris turi tikrinti savo mokslo srities knygas, cenzoriaus pateikto raporto pagrindu universiteto valdyba priima galutinį sprendimą – leisti ar uždrausti knygą spausdinti. Abejotiniais atvejais cenzoriui leidžiama konsultuotis su kitais savo fakulteto profesoriais ir jų nuomone remtis raporte³. Universiteto cenzūros komitetui priklausė tik pasaulietiniai veikalai. Tikybinio turinio ir religinei praktikai skirtos knygos liko bažnytinės (dvasinės) cenzūros reikalas.

Prie Vilniaus universiteto įsteigtas Vilniaus cenzūros komitetas dirbdamas rėmėsi ir universiteto statutu, ir 1804 m. cenzūros įstatymu. Šis įstatymas, istoriografijoje laikomas pačiu liberaliausiu iš visų XIX a. Rusijoje galiojusių cenzūros įstatymų, iš cenzorių reikalavo „sergėti, kad leidiniuose nebūtų nieko

---

¹ *Lebedys J.* Simonas Stanevičius. Vilnius, 1955; *Kaupuz A., Lukšaitė I. A.* Butkevičiaus gramatikos byla // *Kalbotyra*. T. 5 (1962), p. 122–161; *Vanagas V.* Nauja archyvinė medžiaga apie A. Strazdą // *Literatūra ir kalba*. T. 5 (1961), p. 435–464; *Vanagas V.* Antanas Strazdas. Vilnius, 1968; *Шулькина Г.* Роль вильнюсской цензуры в развитии издательского дела в 1803–1832 годах // *Bibliotekiniškystės ir bibliografijos klausimai*. T. 6 (1967), p. 89–119; *Merkys V.* Byla dėl S. Daukanto „Būdo“ // *Kraštotyra*. Vilnius, 1969. P. 54–61; *Merkys V.* Daukanto „Dainių žemaičių“ cenzūravimas // *Liaudies kūryba*. Vilnius, 1974. T. 2, p. 314–321; *Mulevičius L.* Baudžios panaikinimo įstatymų išleidimas lietuvių kalba // *Iš lietuvių kultūros istorijos*. Vilniud, 1972. T. 7, p. 86–110; *Petkevičiūtė D.* Laurynas Ivinskis. Vilnius, 1988; *Navickienė A.* Knygos raida 1795–1864 metais // *Lietuviškoji knyga: istorijos metmenys*. Vilnius, 1996. P. 87–130.

² Устав о цензуре 1804 г. // *Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год*. Санкт-Петербург, 1862. С. 85, 86, 88.

³ *Шулькина Г.* Роль вильнюсской цензуры... С. 100.

priešingo Dievo įstatymui, valdymui, moralei ir bet kurio piliečio asmeniniam orumui“, o kūrinių autoriams leido net aptarinėti, kritikuoti visas valstybinio ir visuomeninio gyvenimo sritis, jei tik ši kritika geranoriška⁴. Tačiau teisinė Rusijos sistema lėmė, kad kiekvienas įstatymas netrukdamo „apaugti“ įvairiais nurodymais, kurie gerokai pakeisdavo patį įstatymą. Taip atsitiko ir šiam bei visiems vėlesniems cenzūros įstatymams. Tik spėjo 1804 m. nuostatų straipsniai tapti kasdiene cenzorių praktika, kai iš Peterburgo pasipylė perspėjimai, kad blogai tikrinamas laikraštis „Kurjer Litewski“, įspėjama neleisti jokių „netinkamų“ politinių žinių, kol galiausiai 1809 m. uždrausta Lietuvos laikraščiuose skelbti bet kokias politines žinias⁵, o kitais metais rekomenduota spausdinti dar ir kuo mažiau žinių iš Varšuvos Kunigaikštystės⁶. 1812 m., komplikuojantis tarptautinei situacijai, cenzoriai perspėti, kad laikraščiams iš užsienio leidinių leista persispausdinti tik tas žinias, kuriose nekalbama apie Rusiją, o žinias apie „dabartinį politinį Rusijos stovį“ imti tik iš „Санктъ петербургские ведомости“⁷.

Ėmus ryškėti naujoms – obskurantinėms – tendencijoms Rusijos vidaus, ypač švietimo, politikoje, 1818 m. naujasis dvasinių reikalų ir švietimo ministras Aleksandras Golicynas instruktavo cenzorius nurodydamas neleisti knygoje „minčių ir dvasios, priešingų krikščionių religijai, išreiškiančių laisvamanybę, bedievybę, netikėjimą ir nedievo baimingumą arba nežabotą revoliucinę savivalę, svajotojišką filosofavimą, taip pat neleisti juodinti mūsų Stačiatikių bažnyčios dogmų ir pan.“⁸ Netrukus prie draudžiamų temų priskirta „valstiečių politinės padėties Rusijoje“ problema⁹. Visi šie nurodymai, skirti „politinėms“ temoms, pirmiausia, be to, ir skaudžiausiai kliudė Lietuvos periodinę spaudą, leidžiamą lenkų kalba. Tuo tarpu lietuviška knyga buvo nutolusi nuo

---

⁴ Устав о цензуре 1804 г. С. 88–90.

⁵ Švietimo ministro nurodymas. 1809 08 10 // LVIA. F. 721. Ap. 1. B. 1054. L. 23.

⁶ Švietimo ministro raštas Vilniaus švietimo apygardos globėjui Adomui Čartoriskui. 1810 10 22 // LVIA. F. 721. Ap. 1. B. 423. L. 30–30 ap.

⁷ Švietimo ministro A. Razumovskio raštas Vilniaus švietimo apygardos globėjui A. Čartoriskui. 1812 04 20 // LVIA. F. 721. Ap. 1. B. 1054. L. 55.

⁸ Dvasinių reikalų ir švietimo ministro A. Golicyno raštas Vilniaus švietimo apygardos globėjui A. Čartoriskui. 1818 04 04 // LVIA. F. 721. Ap. 1. B. 73. L. 7.

⁹ Dvasinių reikalų ir švietimo ministro A. Golicyno aplinkraštis. 1821 04 24 // LVIA. F. 721. Ap. 1. B. 1054. L. 124.

politikos. Tačiau tai nereiškia, kad grožinės literatūros, moksliniai ir mokymui skirti leidiniai cenzūros buvo mažiau „globojami“. Istoriografijoje minima, jog būta neoficialaus nurodymo atvesti rankraščius, neturinčius literatūrinės ar mokslinės vertės¹⁰. Tokiais atvejais buvo pasikliaujama cenzoriais dirbančių profesorių – to meto intelektualinio elito – kompetencija nustatyti pateiktų rankraščių mokslinę ar literatūrinę vertę. Žinoma, čia taip pat įtakos galėjo turėti ir subjektyvus pačių cenzorių literatūrinis skonis ir mokslinės pažiūros. Tačiau bene labiausiai tikrinant tokius leidinius buvo pabrėžiami švietimo, auklėjimo ir ypač moralinio tobulinimo reikalavimai. 1814 m. švietimo ministras Aleksejus Razumovskis griežtai įsakė cenzoriams „ypač atsargiai“ vertinti romanus ir leisti spausdinti tik tuos, „kurie turi tikrąjį moralinį tikslą, nepaisant vertės, kurią jie, kaip literatūros kūriniai, gali turėti“¹¹. 1820 m. vėl priminta, kad galima leisti spausdinti visuomenei skirtus leidinius, „skatinančius tikrąjį švietimą ir papročių tobulinimą, bet pašalinti knygas ir veikalus, priešingus šiam tikslui“¹². Taip literatūrinė veikalo vertė ir jame reiškiami moraliniai principai tapo pagrindiniais kriterijais aprobuojant cenzūros komitetui pateiktus rankraščius. Vilniaus cenzorių veikla šį teiginį tik patvirtina. Į komitetą pristatytų rankraščių registracijos knygoje gausu rezoliucijų „uždrausti“ „dėl viso veikalo lėkštumo ir daugelio skonių bei gerus papročius žeidžiančių scenų“, „dėl piktinančių scenų“, „kaip nevertą statyti scenoje“, „nes šis veikalas neturi nieko, kas publiką palinksminti ar pamokyti galėtų“, „vaizduoja tik fanatizmu ir netolerancija įsimintinų senų laikų baisumus, kurie visai nedera nei kraštui, nei dabarties laikams“, „veikalas tikrai netenkina dramaturgijos taisyklių, piktinančiomis scenomis užgaula publikos padorumą“, „abu kūriniai parašyti be prasmės, įžeidžiant moralę ir skonį“, „nėra jokio moralinio siekimo vadovaujantis švietimo ministro 1814 m. kovo 28 d. nurodymu“, „dėl beprasmiškų minčių ir išsireiškimų“, „dėl blogo vertimo“, „netinkamo ištraukų parinkimo“ ir t. t.¹³ Tokios ar panašios re-

¹⁰ Исторические сведения о цензуре в России. Санкт-Петербург, 1862. С. 19.

¹¹ Švietimo ministro A. Razumovskio aplinkraštis. 1814 03 28 // LVIA. F. 721. Ap. 1. B. 1054. L. 65.

¹² Dvasinių reikalų ir švietimo ministro A. Golicyno aplinkraštis. 1820 01 20 // LVIA. F. 721. Ap. 1. B. 1054. L. 101; B. 73. L. 64.

¹³ Į Vilniaus cenzūros komitetą pristatomų rankraščių registracijos žurnalai // LVIA. F. 721. Ap. 1. B. 425. L. 111, 112, 153 ap.–154, 140 ap.–141, 171 ap.–172, 261 ap.–262; B. 74. L. 12, 89, 208 ap.–209, 210 ap.–211, 205 ap.–206.

zoliucijos lydėjo 1805–1826 m. Vilniaus cenzūros komitete uždraustus 32 rankraščius ir knygas¹⁴.

Jau baigiantis antrajam amžiaus dešimtmečiui, ėmė ryškėti didėjantis Aleksandro I vidaus politikos reakcingumas, savo apogėjų pasiekęs paskutinį šio imperatoriaus valdymo penkmetį, t. y. 1820–1825 m. Padėtį Lietuvoje dar labiau komplikavo 1823 m. įvykiai, filomatų–filaretų byla ir po jos, naujam švietimo apygardos globėjui Nikolajui Novosilceviui vadovaujant, prasidėjusios represijos prieš jaunimo organizacijas, periodinius leidinius, kai kurias knygas, prieš visą ankstesnę švietimo ir auklėjimo kryptį. Pokyčiai neaplenkė ir cenzūros. 1823 m. Vilniaus cenzoriams liepta tikrinant leidinius vadovautis daug griežtesniais Varšuvos Kunigaikštystės cenzūros nuostatais. Kitais, 1824 m. pats imperatorius griežtai įsakė visiems akylai sergėti „liaudies padorumą“ ir „naikinti bei kelti aikštėn visus knygoje išbarstytus ar kitaip skleidžiamus pseudomokymus“¹⁵. Imperatoriaus mintį toliau išplėtojo naujas švietimo ministras Aleksandras Šiškovas, ne tik išryškines pagrindines carinės švietimo politikos kryptis, bet ir suteikęs cenzūrai naujų niuansų. Savo švietimo apygardose išplatintose kalbose ministras pažymėjo, jog „mokslas, ištobulinantis protą, be tikėjimo ir be moralės neatneša gerovės liaudžiai [...] dar daugiau, mokslas naudingas tik tada, kai naudojamas kaip druska ir suteikiamas saikingai, atsižvelgiant į žmonių luomą ir poreikį, skirtingą įvairios padėties žmonių. Jo (mokslo) perteklius, lygiai kaip ir trūkumas, priešingi tikram švietimui. Mokyti rašto visus žmones arba neproporcingai didelį jų skaičių būtų labiau žalinga, nei naudinga; žemdirbio sūnų mokyti retorikos reikštų rengti jį būti blogą ir nenaudingą arba net kenksmingą pilietį“. Mokslą atstoti, ministro nuomone, turėtų „kriščiioniškųjų dorybių ir geros moralės taisyklės bei pamokymai, naudingi kiekvienam“, nes „nieko neiškelia iš likimo jam skirtos vietos ir visuose luomuose ir visose padėtyse daro jį (pilietį – Z. M.) garbingu ir romiu, ir patenkintu, ir laimingu“¹⁶. Žodžiu, cenzoriams iš ministro kalbų turėjo paaiškėti, jog valstiečiams rekomenduojama vien didaktinė, moralizuojamoji ir religinei praktikai skirta literatūra.

---

¹⁴ 1805–1865 metais Vilniaus cenzūros komitete uždraustų knygų sąrašas // LVIA. F. 378. P. S. 1865. B. 442^a. L. 101–105.

¹⁵ Imperatoriaus Aleksandro I įsakas. 1824 11 17 // LVIA. F. 1135. Ap. 4. B. 421. L. 13.

¹⁶ Švietimo ministro Aleksandro Šiškovo kalbos, pasakytos Vyriausios mokyklų valdybos posėdžiuose. 1824 09 11; 1824 12 11 // LVIA. F. 1135. Ap. 4. B. 421. L. 18–21.

Taigi tokio politinio, meninio, moralinio cenzorių rigorizmo ir valdžios nuostatų dėl liaudies švietimo sąlygomis lietuviškų knygų kelias į viešumą ne visada buvo lengvas. Tiesa, XIX a. pirmajame ketvirtyje lietuviškų knygų buvo leidžiama nedaug, daugiausia leista religinių knygų. Tad į Vilniaus cenzūros komitetą patekdavo tik viena kita lietuviška knyga. 1806 m. Vilniaus cenzoriai aprobavo leidinį „Ewangelios Lietuwiszkos Niedielos Dienomis yr ant garbin-giesmu Szwęciu...“, 1822 m. iš lenkų kalbos versta didaktinę Jano Chodzkos knygelę „Jonas isz Swisloczies Krominikas...“, 1823 m. – Kajetono Nezabitaus-kio parengtą elementorių „Naujas mokslas skaytima diel mažū waykū...“ ir kelias kitas knygeles. Tačiau dviejų itin reikšmingų lietuvių raštijai darbų – An-tano Strazdo rinkinėlį „Giesmes Swietiszkas ir Szwintas“ antro papildyto lei-dimo ir Aleksandro Butkevičiaus lietuvių kalbos gramatikos „Tarmrieda (Gra-matyka) Lenkiszka–Letuwiszka...“ – leidimas įstrigo.

1824 m. balandžio mėn. Vincentas Valmikas į Vilniaus cenzūros komitetą pristatė A. Butkevičiaus lietuvių kalbos gramatikos rankraštį¹⁷. Sprendžiant iš Valmiko skundų, tik po ilgo delsimo ir didelių pristačiusiojo pastangų 1825 m. gruodžio 17 d. (ar gruodžio 7 d. – skelbiamuose dokumentuose ši data įvairuo-ja) cenzorius Simonas Žukovskis leido gramatiką spausdinti pareikalavęs iš jos išmesti „nepadorius pavyzdžius, paimtus iš lenkiškos kunigo Kopčinskio gra-matikos“. Nėra aišku, kodėl rankraštis taip ilgai buvo komitete. Gal įtakos turėjo sunki padėtis universitete dėl filomatų bylos, universiteto rektoriaus ir švietimo apygardos globėjo keitimasis, gal cenzorių neskubėti ir abejoti vertė naujojo rektoriaus Pelikano sprendimas cenzorius už klaidas bausti pinigine-mis baudomis. Valmikas rankraštį atsiėmė (cenzūros komiteto teigimu), bet su cenzoriaus sprendimu nesutiko reikalaujamas leisti spausdinti gramatiką su visais joje buvusiais priedais. Kadangi rankraščio tekstas dingęs, sunku pasa-kyti, kas konkrečiai jame buvo cenzorių išbraukta (besąlygiškai pasikliauti da-tose pasimetusio Valmiko skundais negalima). Tačiau aišku viena: rankraštis su citatomis iš Kopčinskio gramatikos, kuri 1824 m. rektoriaus Pelikano inicia-tyva buvo uždrausta dėl šios patriotinio kryptingumo¹⁸, negalėjo būti išspaus-dintas. Išgelbėti rankraštį galėjo tik autoriaus ir Valmiko nuolaidos ir pataisy-mai. Tačiau šis užsispyręs reikalavo leisti spausdinti visą gramatiką „su prie-

---

¹⁷ Aleksandro Butkevičiaus gramatikos cenzūravimo byla skelbta: *Kaupuz A., Lukšaitė I.* A. Butkevičiaus gramatikos byla. P. 122–161.

¹⁸ *Шулькина Г.* Роль вильнюсской цензуры... С. 111.

dais“. Prie konflikto sprendimo neprisidėjo ir teisiškai neraštingi 1826 m. Valmiko skundai; ypač ne itin korektiškas buvo paskutinis, kuris ir nulėmė paties jo autoriaus ištrėmimą iš Vilniaus. Butkevičiaus gramatikos rankraštis dingo taip ir neišspausdintas. Beje, jo, kaip leisto spausdinti pataisius, nėra Vilniaus cenzūros komitete uždraustų spausdinti rankraščių sąrašė.

Panašus likimas ištiko ir A. Strazdo poezijos rinkinėlį. 1824 m. gegužės pradžioje poetas į Vilniaus cenzūros komitetą pristatė rankraštį, kurį sudarė trys dalys: du lenkiški veikalėliai – „Kant na pochwałę Miasta Rygi“ (Giesmė Rygos miestui pagerbti) ir „Arye Pasterskie dedykowane X^{ciu} Józefowi Giedroyciowi Biskupowi Żmudzkiemu“ (Žemaičių vyskupui Juozapui Giedraičiui dedikuotos pastoralinės arijos) – ir lietuviški eilėraščiai „Giesmes Swietiszkas ir Szwintas“¹⁹. Rankraštį tikrinęs prof. Leonas Borovskis uždraudė abu lenkiškus tekstus „dėl kalbos, skonio ir prasmės nesąmonių“ ir įstatymo numatyta tvarka sulaikė juos cenzūros komitete. O prof. Mykolas Bobrovskis iš lietuviškojo rinkinio liepė išmesti dainas „Gieguželi“ ir „Giesmie api Rewolucyie 1812“ „dėl grubių, geram skoniui priešingų išsireiškimų ir Vyriausybės dvasios neatitinkančių pažiūrų“, bet pats lietuviškas tekstas, išbraukus minėtas dainas ir švariai perrašius, cenzoriaus nuomone, galėjo būti aprobuotas spaudai. Tačiau kai tų pačių metų rugsėjo 16 d. A. Strazdas vėl pristatė komitetui „Giesmes swietiszkas...“ su lenkiška dedikacija vyskupui J. Giedraičiui („Giesmė Rygos miestui pagerbti“ su cenzūros leidimu tais pačiais metais, kiek ankstėliau, buvo išspausdinta), rankraštį tikrinęs cenzorius L. Borovskis pasiūlė jį uždrausti. Taigi 1824 m. rugsėjo 30 d. cenzūros komitetas „Giesmes swietiszkas...“ uždraudė „dėl išsireiškimų, priešingų kalbos grynumui, skoniui ir prasmei“ ir paliko saugoti komitete. Vėliau, jau 1828 m., nepaisant Vilniaus cenzūros komiteto bei globėjo N. Novosilcevo prieštaravimų, Vyriausioji cenzūros valdyba A. Strazdo knygelę spausdinti leido, bet tais pačiais metais į Pažaislio vienuolyną išstremtas autorius savo laimėjimu pasinaudoti nebegalėjo.

Cenzorių išsakyti kaltinimai A. Strazdo kūriniam yra tipiški, niekuo neskiriantys nuo tų pačių L. Borovskio, M. Bobrovskio ar kitų jų kolegų rezoliucijų, uždraudžiant lenkų kalba parašytus arba verstinius darbus. Manytume, kad pernelyg kategoriškai yra minėtų cenzorių, Vilniaus cenzūros komiteto ir

---

¹⁹ Apie Antano Strazdo rinkinio cenzūravimo istoriją rašoma: *Strazdas A.* Raštai. Vilnius, 1952; *Vanagas V.* Nauja archyvinė medžiaga apie A. Strazdą. P. 435–459; *Vanagas V.* Antanas Strazdas.

net visos Vilniaus universiteto profesūros kaltinimai antilietuviškumu, piktybišku lietuvių literatūros žlugdymu. Be to, reikia prisiminti, jog tuo pačiu metu universitete dirbo lietuvių kalbai ir lietuvių raštijos veikėjams simpatizuojantis Ivanas Lobjka. 1822 m. universiteto bibliotekininko padėjėjas Kazimieras Kontrimas pasiūlė steigti lietuvių kalbos katedrą, o 1825 m. Laisvųjų menų fakulteto posėdyje, kuriame dalyvavo ir antilietuviu apšauktas L. Borovskis, buvo pritarta K. Kontrimo memorandumui ir pasiūlyta švietimo apygardos globėjui, o per jį švietimo ministrui įvesti lietuvių kalbos paskaitas ir atitinkamai pakeisti universiteto statutą. 1828 m. švietimo apygardos globėjo N. Novosilcevo švietimo ministrui siūstame naujame universiteto statuto projekte taip pat numatyta dėstyti lietuvių kalbą²⁰. Pagaliau vėliau tas pats L. Borovskis, dirbdamas po 1828 m. reorganizuotame cenzūros komitete, netrukdydamas aprobavo ne vieną reikšmingą lietuvišką leidinį. Manytume, kad pagrindinė A. Strazdo kūrybinių uždraudimo priežastis vis dėlto buvo meninė vertė. Meninės vertės kriterijus – ne vien Vilniaus cenzorių įnoris. Rusijos švietimo ministrai Aleksandras Šiškovas, iš pradžių ir Sergejus Uvarovas cenzūros priederme laikė ne tik valdžiai kenksmingų politinių, religinių ir filosofinių idėjų pašalinimą, bet ir deramo literatūros bei spaudos meninio (atitinkančio klasicizmo estetikos reikalavimus) ir dorovinio lygio užtikrinimą. Tokia nuostata Lietuvoje vyravo iki pat 1830 m., sporadiškai reiškėsi ir vėliau, nors jau po 1826 m. cenzūros įstatymo, o ypač po 1828 m. įstatymo Rusijoje stiprėjo politiniai cenzūros akcentai. Nuo ketvirtojo dešimtmečio visiems imperijos, o kartu ir Lietuvos cenzoriams buvo kategoriškai uždrausta spręsti apie pateiktų rankraščių meninę ar mokslinę vertę ir tuo pagrindu juos uždrausti. Tačiau tuo metu, kai tikrintas A. Strazdo veikalas, tokia praktika buvo įprasta; šitaip savo misiją suvokė cenzoriai. Nepaskutinį vaidmenį suvaidino ir A. Strazdo gyvenimo, elgsenos būdas, nesuderinamas su kunigo vardu (kaip, regis, ir konfliktiškas Valmiko charakteris), taip pat tikimybė, jog dvasinė vyresnybė ėmėsi užkulisinių žygių (o tokių atvejų būta), kad dvasininko padėtį kompromituojančio asmens kūryba (juoba dedikuota pačiam vyskupui, o žymiesiems asmenims dedikuotiems kūrybiniams reikalavimai buvo dar griežtesni) nebūtų spausdinama.

A. Strazdo ir A. Butkevičiaus atvejai – išskirtiniai ilgame, keletą dešimtmečių trukusiame (iki šeštojo dešimtmečio pradžios), gana sklandžiam ir ramiam lietuviškos knygos ir cenzūros „bendravime“.

---

²⁰ *Merkys V. Simonas Daukantas*. P. 39–40.

1826 m. imperatoriumi tapo Nikolajus I. Vienas pirmųjų jo žingsnių buvo „nepasiteisinusio“, t. y. pernelyg liberalaus 1804 m. cenzūros įstatymo pakeitimas. Todėl jau 1826 m. birželio 10 d. įsigaliojo nauji, švietimo ministro Šiškovo parengti, „špižiniai“ netrukus pavadinti Cenzūros nuostatai. Šis įstatymas įkūnijo paties ministro godas cenzūruojant sustabdyti „katastrofišką visuomenės moralės ir rusų literatūros smukimą“²¹, todėl cenzūros tikslu skelbė „nukreipti literatūrą, mokslą ir meną [...] naudinga arba blogiausiu atveju nekenksminga Tėvynės gerovei kryptimi“²². Penkiasdešimt keturiuose paragrafuose smulkiai išdėstytos taisyklės, kuriomis turėjo vadovautis cenzoriai. Šis įstatymas įteisino ir pasaulietinę religinių knygų cenzūrą, iki tol priklausiusią tik dvasinei atitinkamos konfesijos vyresnybei. Dabar visi tikibinio pobūdžio leidiniai (išskyrus stačiatikių tikėjimo) turėjo pereiti preliminarią dvasinę, o po to dar ir pasaulietinę cenzūrą. Naujieji nuostatai atskyrė cenzūros komitetus nuo universitetų. Cenzūros įstaigų sistema buvo tiesiogiai pavaldi Švietimo ministerijai, o vietos komitetai – švietimo apygardų globėjams. Be to, panaikintas cenzorių renkamumo principas; jie galėjo būti tik skiriami.

Vilniaus cenzūros komitetas imtas reorganizuoti 1826 m. rugpjūčio mėn., bet pertvarkymas užtruko ir naujasis komitetas pradėjo veikti tik 1827 m. rugpjūčio 8 d. (iki tol dirbo senasis, dar 1825 m. patvirtintas komitetas)²³. Jo nariais buvo paskirti Adomas Povstanskis (pirmininkas), Norbertas Jurgevičius, Ignacijus Šidlovskis ir Volfas Tugendgoldas (knygoms žydų kalba). Netrukus komitetą papildė dar vienas narys – nectatinis lietuviškų knygų cenzorius. Tai buvo 65 metų filosofijos daktaras Juozas Volodzka, paprašęs priimti jį be atlyginimo tikrinti lietuviškas ir žemaitiškas knygas. Jurgio Lebedžio spėjimu, Simono Stanevičiaus vadovaujamas lietuvių literatūrų būrelis tokiu būdu pasirūpino, kad komitete būtų savas lietuviškų knygų cenzorius, galintis garantuoti greitą ir sklandų šių knygų aprobavimą²⁴. Vilniaus cenzūros komiteto pirmininkas taip pat manė, kad komitetui pravartu turėti tokį pagalbininką, ir prašė švietimo apygardos globėjo N. Novosilcevo patenkinti J. Volodzkos prašymą²⁵.

²¹ Цензура в царствование императора Николая I // Русская старина. Т. 107 (1901), с. 395.

²² Устав о цензуре 1826 г. С. 7.

²³ Švietimo ministro raštas Vilniaus švietimo apygardos globėjui. 1827 09 06 // LVIA. F. 1135. Ap. 4. B. 419. L. 52.

²⁴ *Lebedys J. Simonas Stanevičius...* P. 156, 157.

²⁵ Vilniaus cenzūros komiteto pirmininko raštas Vilniaus švietimo apygardos globėjui. 1827 10 27 // LVIA. F. 1135. Ap. 4. B. 419. L. 118.

N. Novosilcevas suabejojo J. Volodzkos kvalifikacija ir perklausė komiteto, ar šis tikrai galįs pasitikėti siūloma kandidatūra²⁶. Atsakydamas komiteto pirmininkas mandagiai, bet primygtinai patvirtino norįs turėti šį tarnautoją ir galįs juo pasikliauti, nors kartu paminėjo, jog komitete yra žmonių, mokančių lietuvių ir žemaičių kalbas, bet J. Volodzka palengvintų jų triušą²⁷. Kartu buvo pridėtas universiteto rektoriaus Pelikano pasirašytas atestatas, liudijantis, kad J. Volodzka 1793–1797 m. dirbo Kauno apskrities mokykloje fizikos ir matematikos mokytoju ir „tarnybos metu elgėsi padoriai ir uoliai atliko patikėtas pareigas“²⁸. Galų gale N. Novosilcevas sutiko, ir 1828 m. sausio 15 d. J. Volodzka buvo patvirtintas neetatiniu lietuviškų knygų cenzoriumi. Taip į Vilniaus cenzūros komitetą pateko pirmas specialus lietuviškų leidinių cenzorius. Tiesa, jis dirbo neilgai, tik iki 1829 m. pradžios (mirė tų metų kovo 24 d., bet per tą laiką spėjo aprobuoti šešias lietuviškas knygas, tarp jų S. Stanevičiaus „Szeszes pasakas“ ir šio autoriaus spaudai parengtą „Trumpą pamokimą kalbos lituvyškos arba žemaytyškos“. Beje, kitas komiteto cenzorius, Jurgevičius, tikrino ir spausdinti leido paties J. Volodzkos knygelę „Altorelus arba Maldas katalikiskaj krikszczioniskas su Giesmemis“; ji, regis, taip ir liko neišspausdinta²⁹.

Neilgai veikęs, Vilniaus cenzūros komitetas buvo dar kartą reorganizuotas. 1826 m. „špižiniai“ Cenzūros nuostatai sukėlė Rusijos visuomenės pasipiktinimą, nepasitvirtino ir organizacinė cenzūros įstaigų sistema – vidaus ir užsienio cenzūros priskyrimas skirtingoms ministerijoms. Todėl 1828 m. balandžio 22 d. Nikolajus I patvirtino naujus cenzūros nuostatus, galiojusius iki 1862 m. Laikiniųjų taisyklių. Pagal šį cenzūros įstatymą vidaus (imperijoje leidžiamų leidinių) ir užsienio (įvežamų leidinių) cenzūros buvo sujungtos ir perduotos Švietimo ministerijai. Cenzūros įstaigoms tiesiogiai vadovavo prie ministerijos sudaryta Vyriausioji cenzūros valdyba. Jai pavaldūs buvo universitetiniuose miestuose – Sankt Peterburge, Maskvoje, Vilniuje ir Tartu – įsteigti cenzūros komitetai, kurių nariais galėjo būti skiriami universitetų ordinariniai,

²⁶ Vilniaus švietimo apygardos globėjo raštas Vilniaus cenzūros komitetui. 1827 11 07 // LVIA. F. 1135. Ap. 1. B. 4. L. 59.

²⁷ Vilniaus cenzūros komiteto raštas Vilniaus švietimo apygardos globėjui. 1828 01 28 // LVIA. F. 1135. Ap. 4. B. 419. L. 139.

²⁸ Ibid. L. 140.

²⁹ Į Vilniaus cenzūros komitetą pristatytų rankraščių registracijos knyga. 1828 gruodis // LVIA. F. 1135. Ap. 4. B. 422. L. 427.

ekstraordinariniai profesoriai arba adjunktai. Komitetuose pirmininkauti turėjo švietimo apygardų globėjai.

Pertvarkytas Vilniaus cenzūros komitetas prie Vilniaus universiteto pradėjo veikti 1829 m. balandžio 1 d. (iki tol dirbo senasis komitetas). Cenzoriais buvo paskirti Vilniaus universiteto ordinariniai profesoriai Leonas Borovskis, Mykolas Očapovskis, Jonas Berkmanas, Pavelas Kukolnikas, knygas žydų kalba tikrinti pavesta Volfui Tugendgoldui ir Feliksui Noimanui. 1832 m. uždarius Vilniaus universitetą, cenzūros komitetas veikė kaip atskira įstaiga, pavaldi Vyriausiajai cenzūros valdybai. Ir toliau čia pirmininku buvo švietimo apygardos globėjas. Tik 1850–1855 m., Vilniaus generalgubernatoriaus pareigas sujungus su švietimo apygardos globėju pareigomis, generalgubernatorius buvo ir cenzūros komiteto pirmininku. Cenzoriais dirbdavo Vilniuje likusių aukštųjų mokyklų profesoriai arba gimnazijų mokytojai. Nuo 1850 m. buvo uždrausta cenzorių pareigas derinti su kitomis; cenzoriai turėjo vien tikrinti knygas. Vėliau, iki pat 1865 m. Cenzūros įstatymo priėmimo, Vilniaus cenzūros komiteto organizacija bei cenzūravimo tvarka nekito.

Pagrindinis dokumentas, kuriuo turėjo remtis Vilniaus cenzoriai, buvo 1828 m. Cenzūros nuostatai. Tačiau juos lydėjo daugybė imperatoriaus įsakų, švietimo ministro ar Vyriausiosios cenzūros valdybos nurodymų, kurie, atsižvelgiant į politinę situaciją šalies viduje ir užsienyje, komentavo bei interpretavo pagrindinį cenzūros įstatymą, pildė jį naujais nurodymais, kartu keisdami ir cenzūros sąlygas. Kadangi daugiausiai lietuviškus leidinius skaitė lietuviškai kalbantys valstiečiai, tai lietuviškos knygos buvo priskiriamos liaudžiai skirtų leidinių kategorijai. Todėl joms taikyti dar papildomi griežti liaudžiai skirtoms knygoms keliama reikalavimai. Beje, liaudžiai buvo visiškai uždrausti periodiniai leidiniai, kartu draudžiami ir lietuviški laikraščiai bei žurnalai. Negana to, tikrinant lietuviškas knygas, būtinai buvo atsižvelgiama į Rusijos valdžios Lietuvoje įgyvendinamą politiką. Todėl svarbus vaidmuo formuojant Vilniaus cenzorių poziciją lietuviškų, taip pat ir lenkiškų leidinių atžvilgiu teko vietinei valdžiai – Vilniaus generalgubernatoriams ir Vilniaus (Baltarusijos) švietimo apygardos globėjams. Pradžią tam davė 1824 m. Vilniaus švietimo apygardos globėju paskirtas N. Novosilcevas. Būtent jis kartu su universiteto rektoriumi Pelikanu ketino pakeisti visą mokymo ir auklėjimo kryptį Lietuvoje, atkreipė ypač daug dėmesio į Lenkijos istorijos, lenkų kalbos ir literatūros svarbą palaikant „lenkiškąjį patriotizmą“. 1828 m. raporte apie Adomo Mickevičiaus „Konradą Valenrodą“ N. Novosilcevas nubrėžė pagrindines gaires, tapusias pagrindu vė-

Motiejus Kuziminas
Wotanczowski

Šiu nutarimams dion ir suklotas 1. šaltis
apraštelisda. Viskupas Kuziminas.

Šiata knygale malda dion volacins drudan
paduti dalytinam ir siskipogj mionem, i-
tant visa dioncogol klusu jannumene in
jot kas dionc molitios paprastu del silas-
nro garbis dionc ir dionciskos vaudes na-
ro. Wannise 1854 m. Gerguins mioncio

S. S. S.

Motiejus Viskupas.

Konkreciam nodionciamu an
tikrai zmonu no uicaramanai dionomat
meno skuo k. dioncogol. Konkreciam dion
uicaramanai dioncogol. dioncogol
Cenochopa 1854 zionc dioncogol. Konkreciam

1 pav. Dvasinės cenzūros leidimas, pasirašytas Žemaičių vyskupo Motiejaus Valančiaus, ir pasaulietinės cenzūros leidimas, pasirašytas cenzoriaus Pavolo Kukulniko, knygoje „Garbie Dieva. Knigiele Jaunumenej pawesta“ (Vilnius, 1854)

generalgubernatoriams ir švietimo apygardos globėjams, taigi jie ir nurodydavo (dažniausiai žodžiu) cenzoriams, kaip šie turi reaguoti į lietuviškose ar lenkiškose knygose skelbiamas idėjas. Svarbesnių cenzūrinių bylų atvejais paprastai taip pat lemdavo Vilniaus generalgubernatoriaus žodis.

Lietuviškų knygų cenzūravimas 1829–1851 m. didesnių sunkumų Vilniaus cenzūros komitetui nekėlė. Jų buvo nedaug, be to, dauguma – religinio turinio.

lesnei cenzūrinei politikai lenkiškų veiklų atžvilgiu. O jo siūlymas teisę tikrinti visus Lenkijos istorijos temomis parašytus arba „lenkų nacionalizmą liečiančius“ darbus suteikti vieninteliam Vilniaus cenzūros komitetui rodo tam tikras pastangas globėjo kanceliariją paversti Rusijos politikos prisijungtose Abiejų Tautų Respublikos žemėse formavimo centru³⁰. Po 1830–1831 m. sukilimo jau aukščiau lygiu nustatytos pagrindinės politikos Šiaurės vakarų krašte kryptys geriausiai buvo žinomos vietiniams ge-

³⁰ Tretiak J. Raport urzędowy Nowosilcowa o „Konradzie Wallenrodzie“ // Pamiętnik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza. Lwów, 1891. R. 5, s. 250.

O pagal Cenzūros nuostatus tokios knygos pirmiausia turėjo patekti dvasinei cenzūrai, t. y. kuriam nors iš katalikų vyskupų arba jų paskirtų dvasinių cenzorių. Tik gavę dvasinės cenzūros aprobatą, knygos ar rankraščiai grįždavo į cenzūros komitetą, ir tada pasaulietis cenzorius, peržiūrėjęs, ar nepažeisti cenzūros reikalavimai, ir atsižvelgdamas į dvasinės cenzūros rekomendacijas, leisdavo veikalą spausdinti. Dažniausiai dvasinio cenzoriaus formuluotė „nieko prieštaraujančio tikėjimo dogmoms arba Vyriausybės nutarimams nėra“ tapdavo pasaulietinio cenzoriaus, ypač lietuviškai nemokančio, sprendimo pagrindu. Tik pasaulietinio turinio knygas cenzoriams tekdavo atidžiau peržiūrėti. Nors po J. Volodzkos mirties specialių lietuviškoms knygoms tikrinti skirtų cenzorių nebebuvo, jas dažniausiai skaitė Leonas Borovskis, o po jo – gerai lietuviškai mokėjęs Jonas Vaškevičius. Šiedu cenzoriai spaudai aprobavo tokius reikšmingus lietuvių kultūrai veikalus kaip S. Stanevičiaus „Daynas žemayčiu“ ir „Pažimes žemaytyškas gaydas“, S. Daukanto „Budą senovės lietuvių kalnėnų ir žemajtiu“, Fedro „Pasakos“ ir kitos jo knygelės, M. Valančiaus „Žemajtiu viskupistę“ (dvasinei cenzūrai reikalaujant, išmestas visas 114 §), L. Ivinskio kalendoriai. S. Daukantas kai kuriuos savo darbus įteikdavo tikrinti Peterburgo cenzūros komitetui, kuriame atmosfera lietuviškoms knygoms taip pat nebuvo priešiška. Ir nors iš „Dainių žemaičių“, cenzoriui patarus, autorius kai ką išmetė, tačiau tie reikalavimai neperžengė anuomet visoms liaudžiai skirtoms knygoms taikytų reikalavimų ir draudimų³¹.

Tačiau nuo 1851 m. lietuviškų knygų padėtis iš esmės pasikeitė: valdžia ėmė skirti joms labai daug dėmesio, o tai netruko neigiamai atsiliepti visai cenzūrinei politikai lietuviškų knygų atžvilgiu. Tokio pokyčio priežasčių reikėtų ieškoti bendrame Rusijos vidaus politikos posūkyje, kuris įvyko po 1848 m. revoliucijų Europos šalyse. Pirmiausia kovojant su galimu Vakarų revoliucinių idėjų prasiskverbimu į Rusiją, griebtasi įprastinio problemų sprendimo būdo – represijų ir kontrolės stiprinimo. Vienos iš pirmųjų tai pajuto spauda ir cenzūra. 1848 m. pradžioje įkurtas slaptas Balandžio 2-osios komitetas turėjo kontroliuoti cenzorių darbą, tikrinti jau aprobuotas ir išleistas knygas bei ypač daug dėmesio kreipti į kūriniių potekstinę prasmę, numanomą autoriaus tikslą, straipsnių „padorumą“, „tinkamumą“. Už klaidas ir pražangas cenzoriai buvo griež-

---

³¹ *Merkys V.* S. Daukanto „Dainių žemaičių“ cenzūravimas. P. 314–319; *Jurgutis V.* Simono Daukanto lietuvių liaudies dainų rankraščių XXX pluoštas - neišleistas po 1846 m. „Dainių žemaičių“ pėdelis // *Knygotyra*. T. 1 (1970), p. 160–178; *Grigas K.* Dėl S. Daukanto „Dainių žemaičių“ cenzūravimo // *Bibliotekų darbas*. 1981, Nr. 8, p. 35.

tai baudžiami. Balandžio 2-osios komitetui inicijuojant, švietimo ministras siuntė aplinkraščius, kuriuose buvo liepiama dar griežčiau ir atidžiau skaityti knygas ir rankraščius. Prasidėjo tikra cenzūros teroro epocha.

Kita vertus, „Tautų pavasaris“ privertė Rusijos vyriausybę akivaizdžiai suvokti ne tik liaudies masių galią, bet ir tautinių judėjimų, kaip veiksnio, destabilizuojančio imperijos vidaus gyvenimą, svarbą. Todėl, greta represinių priemonių stiprinimo, atkreiptas dėmesys į rusų liaudies dvasinius poreikius ir vidinį gyvenimą, taip pat ukrainiečių, lietuvių, latvių, estų, suomių, musulmoniškų tautų kultūrinio ir visuomeninio aktyvumo ženklus. Švietimo ministerija, susirūpinusi imperijos liaudies masių dvasiniu gyvenimu ir kartu siekdama išlaikyti valdžios kontrolę jam, 1850 m. aiškiai suformulavo specialius reikalavimus ir taisykles liaudžiai skirtoms knygoms. Cenzoriai buvo informuoti, kad prastuomenei skaityti labiausiai tiktų religinei praktikai ir tikybos mokymui skirta literatūra, ūkinių patarimų knygelės, didaktinio turinio specialiai liaudžiai rašyti grožinės literatūros kūriniai, tautosaka³². Be to, kartu išdėstytos ir taisyklės, kuriomis remiantis turėtų būti cenzūruojami šie leidiniai. Taisyklės nurodė cenzoriams „ypač griežtai“ reikalauti, kad liaudžiai skirtose knygose nebūtų nė menkiausio nepalankaus arba neatsargaus pasakymo apie Stačiatikių bažnyčią, vyriausybę bei jos skirtus valdžios atstovus, priimtus įstatymus. Turėjo būti draudžiami „geismus žadinantys“ pasakojimai arba nepadorūs posakiai. Cenzoriai privalėjo neleisti spausdinti nieko, galinčio pakirsti „prastuomenės pagarbą santuokos šventumui ir paklusnumą tėvo valdžiai“. Taisyklėse pabrėžiama cenzorių pareiga garantuoti socialinę ramybę, nepraleidžiant į knygų puslapius jokios minties, galinčios paskatinti socialiniam aktyvumui, draustini turėjo būti ir socialinį pesimizmą skatinę „ypatingų nelaimių ar skurdo aprašymai“. Be išlygų draudžiamos knygos, kuriose „reiškiamas gailestis dėl baudžiaminkų padėties, aprašomi dvarininkų piktnaudžiavimai“ arba įrodinėjama baudžiaminių santykių pakeitimo nauda³³. Ir vėlesniuose nurodymuose cenzoriams nuolat buvo pabrėžiama: griežčiausiai drausti bet kokį „luominės priešpriešos“ skatinimą ir reikalauti ypatingo liaudžiai skirtų knygų dorovingumo.

³² Švietimo ministro nurodymas. 1850 03 23 // Сборник постановлений и распоряжений по цензуре. С. 264; Švietimo ministro raštas Baltarusijos švietimo apygardos globėjui. 1850 03 23 // LVIA. F. 1240. Ap. 1. B. 84. L. 12.

³³ Švietimo ministro potvarkis. 1850 04 21 // Сборник постановлений и распоряжений по цензуре. С. 264–265; Vilniaus cenzūros komiteto posėdžių protokolai. 1850 05 01 // LVIA. F. 1240. Ap. 1. B. 79. L. 22–23.

Tokiomis represyvumo stiprinimo ir dėmesingumo liaudies knygoms sąlygomis Vilniaus cenzūros komitetas pateko į keblią padėtį. 1845 m. jį paliko J. Vaškevičius, ir komitete nebebuvo nė vieno lietuviškai mokančio cenzoriaus; taigi lietuviškos knygos buvo aprobuojamos „aklai“, pasikliaujant dvasinių cenzorių išvada tikybinių knygų atžvilgiu. Tačiau 1851 m. Balandžio 2-osios komiteto veiklos ir represijų įbaugintas cenzorius Aleksandras Muchinas, tapęs vienteliu lenkiškų bei lietuviškų knygų cenzoriumi, nedrįsdamas imtis atsakomybės už aprobuojamas nesuprantama jam kalba parašytas knygas, pasiūlė Vilniaus generalgubernatoriui dvasinę ir pasaulietinę lietuviškų knygų cenzūrą atiduoti į vienas rankas – katalikų dvasininkams, kurių daugelis gerai moka lietuviškai. Generalgubernatoriui Iljai Bibikovui toks pasiūlymas pasirodė nepriimtinas: valdžia nepasitikėjo katalikų kunigais, be to, siekė didinti savo įtaką liaudies masėms, todėl pati stengėsi išlaikyti liaudžiai skirtų leidinių cenzūrą. Vietinei rusų administracijai pavyko rasti jai tinkamą neetatinį lietuviškų knygų cenzorių – iš katalikų į stačiatikių tikėjimą perėjusį šventiką Antaną Petkevičių (tuo metu gyvenusį Pažaislyje)³⁴. Taip lietuviškų knygų cenzūravimo kelias labai pailgėjo: komitetui pateikti rankraščiai ar knygos buvo siunčiami į Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliariją, iš čia – į Kauno civilinio gubernatoriaus kanceliariją, po to perduodami šventikui A. Petkevičiui. Ir lygiai taip pat knygos ir rankraščiai keliavo atgal į cenzūros komitetą. Nenuostabu, jog neretai rankraščiai „vaikščiodavo“ keletą mėnesių. A. Petkevičius buvo neetatinis cenzorius, todėl jo atsiliepimas būdavo rekomendacinio pobūdžio. Knygos aprobatą pasirašydavo etatinis cenzorius, remdamasis šventiko pastabomis. Jos paprastai ir nulemdavo knygos likimą.

1851–1857 metai – A. Petkevičiaus cenzoriavimo metai – tapo tikru „sun-kmečiu“ lietuviškai knygai. 1829–1851 m. nėra žinoma nė viena uždrausta lietuviška knyga, o tuo metu jos būdavo draudžiamos kone pamečiui: 1853 m. uždraustos Valmiko „Kantyczkos žemaytiszkos“ ir Petro Gomalevskio „Gegužės mėnuo“, neleista spausdinti 1853 ir 1854 metų Ivinskio kalendorių bei 1855 metų kalendoriaus literatūrinio priedo, 1854 m. po neigiamo A. Petkevičiaus atsiliepimo rankraščiu liko Jeronimo Račkauskio „Istorije Bažniczes katalikų pirmuju amžiu“, 1855 m. uždrausta perspausdinti S. Daukanto „Budą senovės

³⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Vilniaus cenzūros komitetui. 1851 08 21 // LVIA. F. 378. B. S. 1851. B. 2630. L. 8; Vilniaus cenzūros komiteto posėdžių protokolai. 1851 08 31 // LVIA. F. 1240. Ap. 1. B. 90. L. 54–55. A. Petkevičiaus biografijos faktus paskelbė: *Mulevičius L.* Baudžiamos panaikinimo įstatymų išleidimas lietuvių kalba... P. 86–110.

Patajminti kurie pasakioima kiam ticia diet
tejsi ber: nes ju ira karaliste dangaus.

Patajminti este kad jums piktrodxius is passa-
kios jus is wisa, piktai kalbier priusz jus metuo-
dami diet manes: dxiar kietis is linksminkietas
nes wimokiestis jusu gausus ira danguose.

~~Patajminti kurie kiend prispaudimus, paschie-
jamus is panickinimus diet tejsi ber, diet ti kii ma.
Kataliku, witi kra ju bus karaliste dangaus bili
tikt isxturietu iki gata.~~

Isxklausi to puikiausie sakima Apas xto Tajjewisus
rodxius Isrganitojauz minijje, idant giwendamis
pagat ju mokita, galieta tapti patajmintajis.
Tejy is mus dar ikieiu o bus ma tajmingi.

§ 28. *Wius Kristus isrgida tarna, salimtiniska.*
Mat. P. Luk. 7.

*Mieste Kafarnaum buwa wienas stabnieldis
srimtiniskas arba wivernes is kalniewu kiuom*

2 pav. Cenzūros išbrauktas fragmentas M. Valančiaus knygoje
„Živatas Jezaus Kristaus Wieszpaties musu. Arba Istorije Naujoje
Istatima“ (Vilnius, 1853)

teikė palankesnių sąlygų ir lietuviškai spaudai. Vyskupui M. Valančiui pagei-
daujant, piktavališkas A. Petkevičius nuo lietuviškų knygų cenzūravimo buvo nu-
šalintas. Jį pakeitė Evangelikų liuteronų kolegijos sekretorius Viktoras Ara-
mavičius. Lietuviškų knygų cenzūravimo tvarka liko ta pati, o V. Aramavičius
iš esmės tęsė ir A. Petkevičiaus tradicijas: nemažai braukė rankraščių. Bet at-
mosfera cenzūros komitete, kaip ir visuomenėje, buvo pasikeitusi: etatiniai cen-
zorai atmesdavo pernelyg puristines V. Aramavičiaus pastabas, leista spaus-
dinti kai kurias anksčiau į A. Petkevičiaus nemalonę patekusias knygas („Ro-
žančius...“, „Keletas žodžių aplink skaplierių mukos p. Jezuso“). Skatinama
savų politinių tikslų gana palankiai į lietuvišką spaudą žiūrėjo ir krašto valdžia.

lietuvių kalbėnų
ir žemajtių“, taip
pat anksčiau dau-
gelio leidimų su-
laukusias knygas
„Balsas Šir-
dies...“, „Rožan-
čius...“, „Keletas
žodžių aplink
skaplierių mukos
p. Jezuso“.
1851 m., perpa-
tikrinant kai ku-
rias anksčiau iš-
leistas lietuviškas
knygas, M. Val-
lančiaus „Žemaj-
tiu viskupistę“
susilaukė gera
n e ž a d a n č i o
A. Petkevičiaus
atsiliepimo.

„Atlydžio“
periodas Alek-
sandro II valdy-
mo pradžioje su-

Tokia padėtis vyravo iki 1862 m. Tų metų gegužės mėn. krašto vyriausiuoju viršininku tapo Michailas Muravjovas. Su juo į Vilniaus cenzūros komitetą grįžo ir A. Petkevičiaus laikų dvasia. Stengdamasis užkirsti kelią „katalikiškai lenkiškai“ propagandai tarp lietuvių ir palengvinti rusiškosios kultūros recepciją, 1865 m. M. Muravjovas įgyvendino lotyniškų (lenkiškų) rašmenų pakeitimą kirilica lietuviškoms knygoms bei įsakė iš apyvartos išimti visas anksčiau lotyniškais rašmenimis išleistas lietuviškas knygas. Lietuviškų knygų leidyba Lietuvoje nutrūko beveik pusei šimto metų.

1851–1865 m., nepaisant Rusijos politikos Šiaurės vakarų krašte svyravimų bei cenzorių kaitos, cenzūrinė politika lietuviškų knygų atžvilgiu išlaikė pagrindines tendencijas. Archyvuose saugomi cenzorių raportai bei išbraukti knygų rankraščiai leidžia ne tik konstatuoti įvairių knygų uždraudimo faktus, bet ir apibūdinti cenzūrinę politiką, konkrečiau nusakyti, kas lietuviškose knygose valdžiai buvo nepriimtina, kokios mintys, idėjos, kokie teiginiai ar apskritai kokio pobūdžio darbai neturėjo pasiekti lietuvių ir žemaičių prastuomenės³⁵.

Kaip minėta, dalis lietuviškoms knygoms taikytų reikalavimų sutapo su bendrais, Cenzūros nuostatuose suformuluotais reikalavimais ir tais, kurie buvo adresuoti visoms liaudžiai skirtoms knygoms. Jiems visų pirma priskirtinas pagarbos Rusijos vadovams, valdžiai apskritai ir valdžios tarnautojams reikalavimas. Vienvaldystės ideologija suponavo, kad liaudies žmogus į Dievo skirtą valdžią ir į kiekvieną valdžios atstovą – nuo pačių aukščiausiųjų iki žemiausiųjų – žiūrėtų tik su „šventa pagarba“. Bent kiek kitoks požiūris atrodė kelias grėsmę esamai tvarkai. Rusijos imperatoriaus įžeidimu buvo palaikyta ir L. Ivinskio kalendoriaus (1854) uždraudimo priežastimi, matyt, tapo *vienvaldžio* (sameržec) termino vertimas į lietuvių kalbą „sawotizskaj waldants“ bei tradicinis lietuvių raštijoje imperatoriaus vadinimas karaliumi. Cenzoriai reikalavo

---

³⁵ Straipsnyje remiamasi V. Aramavičiaus raportais (jie saugomi LVIA. F. 1240. Ap. 1. B. 132, 153, 177), A. Petkevičiaus raportų kopijomis (LVIA. F. 378. B. S. 1865. B. 222; F. 378. P. S. 1865. B. 442a, taip pat knygų rankraščiais: *Račkauskis, Jeronimas*. Istorije Bažniczes kataliku pirmuju amžiu (MAB RS. F. 18–54); *Račkauskis J.* Balsas Diewa pri žmogaus arba Apdumojimą giera dieiszcziu Wieszpatis Diewa (MAB RS. F. 18–55); *Valančius M.* Zine kajp rejck atlikti spawiednę isz wisa amžiaus (ibid. F. 18–237); *Valančius M.* Ziwas Jezaus Kristaus Wieszpatis musu (ibid. F. 18–57); *Skrodzki K.* Trumpas katekizmas (ibid. F. 18–102); *Ivinskis L.* Kalendorius... 1853 metu... (ibid. F. 9–3251); *Ivinskis L.* Kalendorius... 1860 metu... (ibid. F. 29–947); *Ivinskis L.* Kalendorius... 1862 metu... (ibid. F. 29–948) ir kt.

besąlygiškai gerbti Rusiją ir rusus, todėl braukė visa, kas galėtų juos įžeisti. Taip iš lietuviškų knygų buvo „išnovytas“ įžeidžiamu laikomas ruso pavadinimas *gudas*, abejonių A. Petkevičiui sukėlė žodžiai *Maskolija* (Rusija), *maskoliai* (rusai). Iš knygų buvo braukiamos bet kokios užuominos apie politinę spaudą, valdovų, jų valdžios laikinumą, mintys apie visų, taigi ir valdovų, lygibę bei atsakomybę prieš Dievą, taip pat visos pačią monarchijos idėją galinčios diskredituoti vietos. Pavojingomis, kovos dvasią galinčiomis įžiebt, todėl nepageidaujamomis laikytos net lietuvių liaudies karinės–istorinės dainos. Cenzoriai akylai sergėjo, kad į leidinius nepatektų aukščiausios valdžios ar jos veiksmų kritika. Bet taip pat jokių būdu nederėjo peikti, išjuokti, nepagarbiai atsiliepti ir apie eilinius valstybės tarnautojus.

Kita visiškai liaudies knygoms užginta tema – socialinė problematika. Griežtai draudžiant socialinę kritiką, kartu stengtasi, kad knygose nebūtų net socialinės spaudos motyvų, skurdo, didelių nelaimių, liaudies vargų vaizdų, jokių skundų savo „stonu nelabu“, žodžiu, jokių „raudžių ašaračių“. Visos tokios temos, apibūdinamos kaip „luomų kiršinimas“, buvo be gailesčio braukiamos iš lietuviškų knygų.

Reikšmingą vietą cenzūruojant liaudžiai skirtas knygas turėjo užimti doroviniai reikalavimai. Tačiau lietuviškoms knygoms jie nebuvo labai aktualūs dėl vyraujančių religinio pobūdžio knygų: daugeliu atvejų Katalikų bažnyčios skelbiamos moralinės tiesos ir valdžios propaguojamos „patriarchalinės moralės“ maksimos sutapo. Tik retais atvejais pasaulietiniuose veikaluose cenzoriams tekdavo „pažaboti“ šiurkštą liaudies humorą ar nerafinuotus moralinius vertinimus, pavyzdžiui, kaip S. Daukanto „Dainių žemaičių“ atveju.

Tačiau, cenzūruojant lietuviškas knygas, šiuo laikotarpiu buvo taikomi dar ir ypatingi reikalavimai, atsiradę dėl Rusijos politinių tikslų Šiaurės vakarų krašte. Šie reikalavimai labiausiai palietė religinius ir istorinius tekstus. Tai, beje, sutampa su abiem pagrindiniais, didžiausią pavojų valdžiai kėlusiais veiksniais – Katalikų bažnyčios įtaka ir bajorijos politinėmis aspiracijomis, kurios pagrįstos pirmiausia istorine tradicija.

Vienas iš tų specifinių reikalavimų – neleisti valstybingumo idėjai, paremtai savarankišku buvusios valstybės egzistavimu ir gyvai bajorijoje, išplisti liaudies masėse. Šiuo požiūriu ypač nepageidaujami buvo nuoseklūs, įtaigūs pasakojimai apie laisvą ir klestinčią, daugelį žemių valdančią, už savo laisvę kovojančią ir didvyriais garsėjančią Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ar Abiejų Tautų Respubliką; jie labiau nei kas kitas galėjo padėti formuoti istorinę valstiečių

sąmonę. Ir nors iš esmės cenzūra nedraudė skelbti istorinių faktų tokia forma, kaip tai daryta L. Ivinskio kalendoriuose (išskyrus kai kuriuos: padalijimai ir jų metu vykę Seimai, Gegužės 3-osios konstitucija, 1794, 1830–1831 m. sukilimai), bet dažnai išbraukdavo bent kiek platesnius, emocionaliai nuspalvintus istorinių įvykių ar faktų aprašymus, ypač jeigu jie prieštaravo oficialiosios Rusijos istoriografijos nuomonei šiuo klausimu. Tuo, padedant cenzūrai, buvo siekiama valstiečio sąmonėje užtikrinti erdvę rusiškosios LDK, kuri dėl rusiško savo civilizacijos pobūdžio „teisėtai“ priklausytų Rusijai, propagandai.

Kiti cenzūriniai draudimai buvo susiję su Katalikų bažnyčia ir Katalikų tikėjimu ir katalikiškais lietuviškais leidiniais, kurie 1851–1865 m. sudarė lietuviškų knygų daugumą. Religingumas kiekvienam Rusijos gyventojui buvo privalomas, o cenzūra savo ruožtu turėjo užtikrinti pagarbą kiekvienai krikščioniškai religijai ir jos tarnams. Ne išimtis buvo pati katalikybė ir Katalikų bažnyčia. Tačiau Katalikų bažnyčios opozicija Rusijos valdžiai Lietuvoje, jos įtaka liaudies masėms, pagaliau net kai kurios skelbiamos tikėjimo tiesos kirtosi su vienvaldystės interesais ir tikslais šiame krašte, todėl lietuviškų katalikiškų tekstų cenzūravimas nuo 1851 m. įgavo kai kurių savo ypatumų.

Viena iš cenzūrinių reikalavimų kryptį buvo Katalikų bažnyčios įtakos valstiečiams menkinimas. Dėl to lietuviškose knygose drausta teigti dvasinės valdžios viršenybės prieš pasaulietinę principą, juo labiau kad tai nesiderino su Rusijos vienvaldystės, kaip pasaulietinės ir dvasinės valdžios vienovės, idėja. Šiuo požiūriu ypač nepriimtina buvo Romos popiežiaus – Katalikų bažnyčios galvos – dogma, suponavusi savotišką dvi Valdystę: dvasinėje srityje – Romos popiežiaus, pasaulietinėje – Rusijos imperatoriaus. Vienvaldystei tokia padėtis buvo nepriimtina, todėl stengtasi, kad lietuviškuose leidiniuose ši dogma ir apskritai popiežius nebūtų minimi. Be to, neleista spausdinti ir jokių maldų už popiežių. Po gerokų svyravimų ir svarstymų cenzūrinės priemonės (ne tokios viešos palyginti su administracinėmis) pasitelktos stengiantis užkirsti kelią Katalikų bažnyčios įtakai bei realią valdžią masėms didinančių ir rusų valdžią gąsdinusių blaivybės brolijų kūrimuisi. Cenzoriai buvo perspėti neleisti spausdinti šias brolijas propaguojančių leidinių (po to, kai jau buvo išplatinta M. Valančiaus „Apej Brostwą Blaiwistes“), nors blaivystę kaip moralinę nuostatą skleisti nedrausta.

Rusijos įstatymų skelbiamos religinės pakantos neatitiko ir objektyviai Rusijos imperijos, kaip daugiatautės ir daugiakonfesinės valstybės, egzistavimui

ir ramybei pavojų kėlė vadinamasis katalikiškas fanatizmas – neretai katalikiškų knygelių skleidžiama panieka ar net neapykanta kitų krikščioniškų tikėjimų žmonėms, t. y. stačiatikiams ir protestantams (o ką jau kalbėti apie žydus ar pagonis – musulmonus), visų pasaulio nelaimių suvertimas kitatikiams, kvietimas išnaikinti eretikus protestantus ir atskilėlius stačiatikius. Todėl cenzūra lietuviškose knygose netoleravo jokių nepakantos kitiems krikščioniškiems tikėjimams ir jų sekėjams apraiškų, lygiai kaip ir jos šaltinio – dogmos apie vienintelę tikrą ir teisingą Katalikų bažnyčią, vienintelį išganymą vedantį tikėjimą – katalikų tikėjimą. Beje, šis draudimas turėjo ir politinę potekstę, nes religinis priešiškusmas stačiatikiams inspiravo valdžiai nepriimtina priešiškusmą rusams apskritai. Tokį priešiškusmą galėjo taip pat skatinti senose lietuviškose maldose randami ir cenzorių paprastai braukiami Katalikų bažnyčios persekiojimų vaizdai. Ir nors tais vaizdais buvo pasakojama pirmųjų krikščionybės amžių arba Lietuvos XVII a. istorija, ano meto valstietis nesunkiai galėjo juos susieti su Rusijos valdžios veiksmais XIX a. Taip pat iš maldynų buvo braukiamos maldos (ar bent jų dalys), skirtos katalikų šventiesiems Kazimierui, Jozafatui, Stanislovui, kurie kadaise kovojo su stačiatikiiais ir stačiatikybe. Toks katalikiško priešiškusmo kitiems tikėjimams (pirmiausia stačiatikybei) eliminavimas reiškė pastangas užtikrinti lietuvių palankumą rusams ir kartu jų politinį lojalumą.

Atsižvelgiant į Rusijos tikslus Šiaurės vakarų krašte, galima interpretuoti ir cenzūros taikytą lietuviškų religinių knygų „iškatalikinimą“, gražinimą prie „grynojo Dievo žodžio“. O tai reiškė, kad buvo išbraukiamas pats Katalikų bažnyčios vardas (likdavo neapibrėžtas terminas „bažnyčia“), taip pat dogmos ir ypatybės, skyrusios katalikybę nuo kitų krikščioniškų tikėjimų ir pirmiausia nuo stačiatikybės (kunigų skaistybės įžadai, tikėjimo šaltiniai – Šv. Raštas ir šv. Tradicija ir pan.). Toks religinių knygų „subendrakrikščioninimas“ galėjo „išblukinti“ religinius skirtumus (pirmiausia dogmatikos srityje) tarp stačiatikių ir katalikų, o tai sudarytų palankesnes sąlygas stačiatikybei skleisti ir lietuviams versti į stačiatikių tikėjimą. Galbūt kaip tik šį tikslą turėdami mintyse, cenzoriai iš lietuviškų religinių knygelių braukė visus priesakus neišsižadėti katalikų tikėjimo, likti ištikimiems Katalikų bažnyčiai, dėl jos iškęsti visus persekiojimus, geriau mirti nei savo tikėjimą išduoti. Tuo tarpu kaip tik katalikiškumo akcentavimas, primygtinis raginimas išlaikyti katalikų tikėjimą XIX a. viduryje, liaudžiai turint daugiau religinę nei etninę savimonę, buvo svarbus veiksnys, saugantis lietuvių atskirumo nuo rusų stačiatikių jausmą.

Taigi nuo XIX a. šeštojo dešimtmečio pradžios lietuviškų knygų atžvilgiu buvo taikoma apgalvota ir kryptinga cenzūrinė politika. Cenzūra turėjo padėti vienvaldystei garantuoti esamos politinės ir socialinės struktūros egzistavimą, pašalindama bet kokią galimybę valstiečių masėms ne tik keisti socialinę tikrovę, bet ir išreikšti savo požiūrį (ypač kritinį, neigiamą) į ją. To paties tikslo buvo siekiama ir stengiantis išlaikyti kultūros (literatūros) luomiškumą. Kartu Šiaurės vakarų krašte cenzūra turėjo naikinti ar menkinti tuos religinius ir istorinius veiksnius, kurie pabrėžė lietuvių katalikų ir LDK gyventojų skirtingumą nuo Rusijos ir rusų stačiatikių. Šių skirtumų panaikinimas buvo viena iš dažnai minimo Šiaurės vakarų krašto „suliejimo“ su visa Rusija sąlygų. Tokiu būdu cenzūra turėjo padėti užtikrinti kultūrinį ir religinį lietuvių integravimą į imperijos sudėtį, parengti dirvą tolesniam lietuvių ideologiniam apdorojimui „vienintelės tikros tėvynės Rusijos“ dvasia.

Įteikta 1997 m. kovo mėn.

ZITA MEDIŠAUSKIENĖ
THE LITHUANIAN BOOK IN THE BRUSHWOOD OF CENSORSHIP
(FIRST HALF OF 19TH CENTURY)

Summary

The present article is based on archival and historiographical data and represent a discussion about the censorship of Lithuanian books in 1804–1865.

A systematic secular preventive censorship of Lithuanian books was started at the beginning of 19th century when in 1804 a Committee of Censorship was established at the Vilnius University. The university professors were elected as censors. In their examination of books they followed the law of censorship and instructions of the minister of education. In Lithuanian and Polish books it was forbidden to publish any antistate, revolutionary and godless ideas. A special attention was paid to the literary or scientific value of books and „moral aspirations“ expressed in them. It was recommended to devote to commons only religious and didactic works.

After 1826 a political emphasis in censorship strengthened. Gradually the criteria of scientific or literary value were repudiated. Notwithstanding all this till 1851 the Lithuanian books, mostly represented by religious works, were censored rather loosely following only the general regulations of censorship in the Russian Empire. Actually, there were no repressions on the part of censorship.

In 1851 the situation changed. Taking into consideration the experience of European revolutions of 1848 the Russian government revised its policy with regard to Lithuanians and took measures (including the censorship) to more efficiently control the spiritual and cultural life of Lithuanians. Since then censors followed not only the general regulations of censorship and

special requirements for commons books (this category included the Lithuanian books) but also special instructions incited by the principles of Russian policy towards Lithuania.

It was strictly required that the Lithuanian books were loyal to Russia, favourably disposed towards Russians, unconditionally respectful to emperor's rule and person, respectful to all civil officers and institution of government in general. Social problems were forbidden, i. e., social criticism and social pessimism, pictures of oppression and poverty were not tolerated. The political aspirations of Russian government in Lithuania effected mostly the censorship of religious and historical texts. Safeguarding the respect for any christian religion the Russian censorship tried at the same time to belittle the influence of Catholic Church on Lithuanian people. For this reason all propositions about the superiority of religious power against the secular one, pope as the head of Catholic Church, etc., were eliminated. The propagation of church fraternities was prevented (especially the fraternity of soberness). The censorship prohibits any manifestations of religious intolerance, especially the one directed against orthodox believers. From the Lithuanian religious writing all dogmata distinguishing the Catholic belief from other christian religions were eliminated. In this way the Russian government attempted to create better preconditions for dissemination of orthodox religion. It was also the duty of censors to prevent Lithuanian peasants from taking over from nobility the tradition of self-dependent Lithuanian state. For this reason, notwithstanding that it was allowed to publish some historical facts they had to be described without emotions and praising of the Grand Duchy of Lithuania; especially when the facts did not conform with the official Russian historiography.

Therefore, the censorship had not only to help maintain the existing political and social structure but also to abolish in Lithuania those religious and historical factors which emphasized the difference between Lithuanians catholics and Russians – orthodox believers. The erasure of these differences was one of the main preconditions of Lithuania's integration into Russian Empire.